

Paradigmatická motivácia

Termín paradigma je známy najmä z morfológie. **Morfologická paradigma** je *súbor gramatických tvarov* danej lexikálnej jednotky (napr. N. strom: G. stromu, D. stromu, A. strom, L. strome, I. stromom atď.). O paradigmách však možno uvažovať aj v lexikálnej zásobe. **Lexikálnou paradigmatou** budeme nazývať *súbor lexém* so spoločnými, ale zároveň aj odlišnými vlastnosťami. Takto chápanú paradigmatu možno prirovnať napr. k športovému kolektívu. Hráči jedného futbalového (hokejového a i.) mužstva majú spoločnú farbu dresov (aby sa odlišili od súpera), zároveň sa jednotliví hráči odlišujú číslom (aby si ich neplietli rozhodcovia a diváci). Hráči teda majú niečo spoločné a niečím sa zároveň odlišujú. Takúto konfiguráciu spoločného (všeobecného) a odlišného (jednotlivého) možno pozorovať aj v lexikálnej zásobe. Jednotlivé lexémy sa do paradigiem zgrupujú na základe istej spoločnej vlastnosti, tým sa odlišujú od členov iných paradigiem (iných „mužstiev“), zároveň sa však v rámci paradigmy navzájom odlišujú (na „dresoch“ majú iné „čísla“).

Napr. lexémy *otec – matka – syn – dcéra – brat – sestra* a i. patria do jednej lexikálnej paradigmy (spoločná vlastnosť: „príbuzenské názvy“). Tým sa odlišujú napr. od lexém *učiteľ – smetiar – vodič električky – inštalatér – kurič – lekár* („názvy povolání“). V rámci skupiny príbuzenských názvov sa však jednotlivé lexémy *musia* odlišovať, pretože by označovali to isté a v komunikácii by nastal chaos. V jazyku je však poriadok, porov.: *otec* „rodič mužského pohlavia“, *matka* „rodič ženského pohlavia“, *syn* „potomok mužského pohlavia“, *dcéra* „potomok ženského pohlavia“, *brat* „súrodenec mužského pohlavia“, *sestra* „súrodenec ženského pohlavia“ atď.

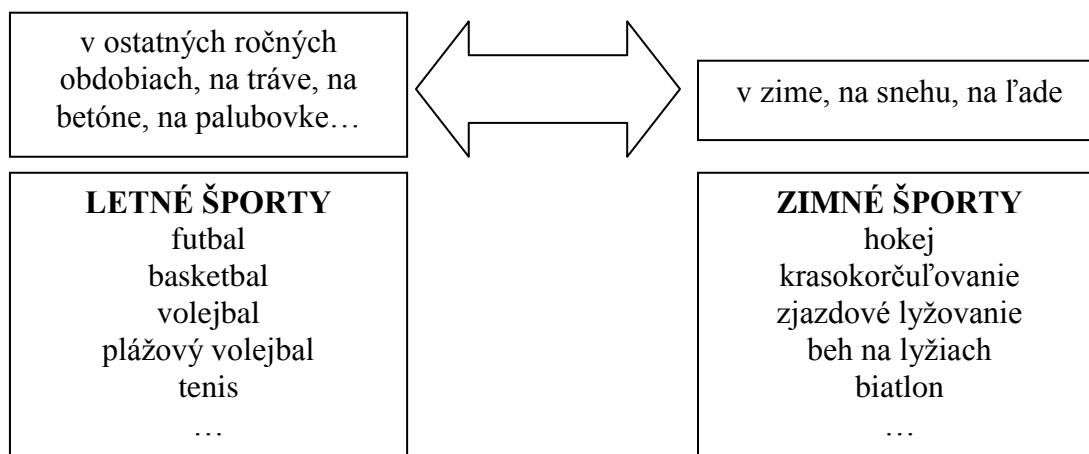
Z paradigmatického hľadiska možno vymedziť dva druhy vlastností:

- **interparadigmatické vlastnosti** – ide o vlastnosti, ktoré odlišujú jednotlivé paradigmy navzájom, a zároveň o vlastnosti, ktoré majú lexémy v rámci príslušných paradigiem spoločné;

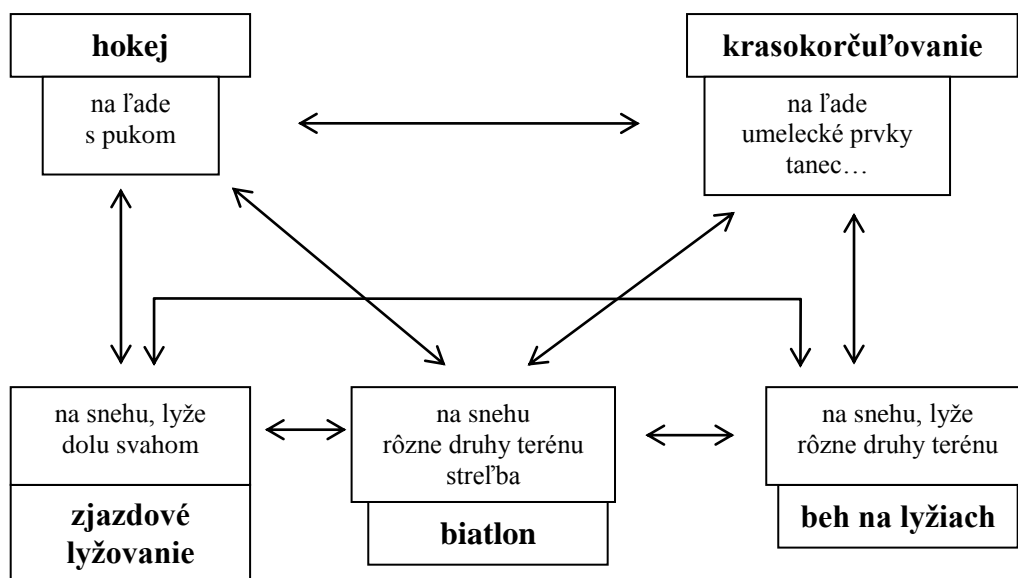
- **intraparadigmatické vlastnosti** – také, ktoré odlišujú lexémy v rámci príslušných paradigiem;

Napríklad lexémy, ako *hokej, krasokorčuľovanie, zjazdové lyžovanie, beh na lyžiach, biatlon* sa vyznačujú spoločnými vlastnosťami „v zime, na snehu, na ľade“, ktorá je interparadigmatickou vlastnosťou, lebo na základe nej sa odlišujú napr. od lexém *futbal, basketbal, volejbal, plážový volejbal, tenis*. V rámci paradigiem sa aktualizujú intraparadigmatické vlastnosti, rozlišujúce jednotlivé lexémy, napr. príznak „na ľade“ odlišuje hokej a krasokorčuľovanie od ostatných zimných športov (zjazdové lyžovanie, beh na lyžiach, biatlon), príznak „s pukom“ odlišuje hokej od krasokorčuľovania. A podobne.

Interparadigmatické vlastnosti odlišujúce letné športy od zimných športov:

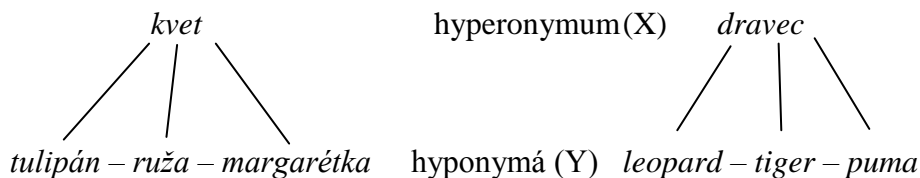
Intraparadigmatické vlastnosti odlišujúce vybrané druhy zimných športov:

Lexikálnu zásobu možno chápať ako obrovský súbor paradigmaticky usúvzťažnených lexikálnych jednotiek. Možno teda tvrdiť aj to, že lexikálna zásoba je súborom lexikálnych paradigiem. Rozoznávame viacero druhov takýchto paradigiem:

1. **Lexikálno-sémantické pole:** zoskupenie lexém s istým spoločným príznakom („hyperpríznakom“), napr. „príbuzenské názvy“, „druhy nábytku“, „čas“, „názvy povolání“, „slovesá polohy a pohybu“, „názvy ľudských vlastností“, „názvy jedál a nápojov“, „pomenovania oblečenia“ a mnohé iné.
2. **Synonymická paradigma (synonymá):** zoskupenie lexém s rozdielnou zvukovou podobou a približne rovnakým významom: *abdikovať – odísť – vzdať sa – resignovať, mocný – silný – statný – mohutný – svalnatý – svalovitý – zavalitý – robustný – obrovitý – pevný – jaderný – zemitý* – hovor. *dúži – zdatný*. Súbor synonym vytvára tzv. *synonymický rad*.

3. **Antonymická paradigma (antonymá):** zoskupenie lexém s protikladným významom: *silný – slabý, chorý – zdravý, bohatstvo – chudoba*.
4. **Hyperonymicko-hyponymická paradigma (hyperonymá a hyponymá):** zoskupenie lexém majúcich nerovnaký obsah a rozsah významu, napr.:

Lexéma *kvet* je hyperonymom k lexémam *tulipán*, *ruža*, *margarétka*, pretože platí, „každé Y je X“: „každý tulipán je kvet“, „každá ruža je kvet“, „každá margarétka je kvet“. Opačná formulka „každé X je Y“ však neplatí: *„každý kvet je tulipán“, „každý kvet je ruža“. A naopak, lexémy *tulipán*, *ruža*, *margarétka* sú hyponymami lexémy *kvet*. Lexémy majúce spoločné hyperonymum sa nazývajú kohyponymá (*tulipán*, *ruža*, *margarétka* sú voči sebe kohyponymá, lebo majú spoločné hyperonymum *kvet*).

5. **Slovotvorná paradigma:** zoskupenie lexém spätých princípom slovotvornej motivácie: *ruka – ručička, rúčka, ručisko, bezruký* a i.
6. **Konverzívna paradigma (konverzíva):** konverzívnosť je obrátenosť štruktúr logicko-sémantických rolí dvoch slovies, porov. napr. vzťah slovies *kupovať – predávať*: Konverzívnu paradigmu teda vytvárajú dve slovesá vyjadrujúce rovnaký dej, ale z protichodných valenčných pozícií.
7. **Homonymická paradigma (homonymá):** zoskupenie lexém s rovnakou formou, ale nesúvisiacim významom. *opierať* (dačo o dačo) – *opierať* (praním čistiť), *oko* (orgán zraku) – *oko* (slučka, otvor na tkanine), *opar* (hmla) – *opar* (herpes), *záмок* – *záмок*, *okolkovať* (robiť okolký, vykrúcať sa) – *okolkovať* (prilepiť na dačo kolok).
8. **Paronymická paradigma (paronymá):** zoskupenie lexém s podobnou formou: *rana – vrana – strana, jadrný – jarný, íver – úver, jantár – január*.

Lexikálna jednotka môže patriť do viacerých lexikálnych paradigiem; je simultánne členom viacerých čiastkových štruktúr, „môže vstupovať do viacerých, nie hierarchicky usúvzťažnených lexikálnych skupín“ (Dolník, 1990). Táto príslušnosť sa, pravdaže, časom môže meniť, podobne sa môže meniť príslušnosť ľudského jedinca do spoločenských štruktúr. Napr.:

maliar

- príslušnosť do onomaziologickej paradigmy „umelecky činná osoba“
- príslušnosť do slovotvorných paradigiem; ide o slovotvorne motivované slovo, motivant *maľovať*, *maliar* „ten, kto maľuje“

smoliar „kto pracuje so smolou“

- príslušnosť do onomaziologickej paradigmy „názvy povolání“
- príslušnosť do slovotvorných paradigiem; ide o slovotvorne motivované slovo, motivant *smola*, *smoliar* „ten, kto pracuje so smolou“; podobne *betonár*, *briketár*, *parketár*

- príslušnosť do homonymickej paradigmy: *smoliar*¹ „kto pracuje so smolou“ – *smoliar*² „nešťastník, neúspešný človek“; v prvom prípade sa uplatňuje slovotvorný vzťah *smola* → *smoliar*¹, v druhom prípade fraz. *mať smolu* → *smoliar*².
- príslušnosť do hyperonymicko-hyponymickej paradigmy: *smoliar* – človek.

Ako budú vyzerat' jednotlivé paradigmatické motivačné vzťahy? Pri odpovedi na túto otázku je potrebné objasniť východiskový pojem *lexikálna paradigma*. O paradigmatickej motivácii (ďalej ParadM) J. Dolník (1990, 1999) hovorí ako o elementárnej, nepriamej motivácii. Elementárnosť sa prejavuje v tom, že ParadM je prítomná v každej lexéme ako jej nevyhnutná zložka vyjadrujúca to, v akom vzťahu je slovo k ostatným, paradigmaticky súvzťažným slovám (porov. ďalej). Nepriamosť sa dotýka faktu, že ParadM nie je dotovaná komplexnou sémanticko-formálnou súvzťažnosťou medzi motivantom a motivátom. ParadM je medzi typmi lexikálnej motivácie akosi sivou eminenciou, ktorá z úzadia, nenápadne, ale zásadne určuje miesto i spôsob fungovania lexémy v systéme jazyka.

V čom spočíva kauzálna spätosť¹ medzi paradigmatickým motivantom a paradigmatickým motivátom a akého charakteru tieto dve jednotky vlastne sú? V odpovedi na túto zásadnú otázku začneme príkladom: Paradigmatický motivát *ísť* sa vyznačuje týmito vzťahmi paradigmatickej súvzťažnosti (vzťahy uvádzame výberovo):

(1) *Synonymia*: 1. presúvať sa istým určeným smerom robením krokov (o ľuďoch a zvieratách); pohybovať sa vôbec (najmä o dopravných prostriedkoch): *kráčať* – *uberať sa* – *hýbať sa* – *pochodovať* – *merať cestu* – *ťarbať sa* – *teperiť sa* – *cupkať* – *backať* – *krivkať* – *hopkať* – *nieť sa* ... 2. byť v činnosti, fungovať: *fungovať* – *bežať* – *klapať* – *slúžiť*

(2) *Antonymia*: *ísť* – *stáť*

(3) *Hyperonymia*: *ísť* – *cestovať* (=ísť dopravným prostriedkom), *šoférovať* (=ísť ako šofér), *viezt' sa* (*ísť*, ale nekráčať) ...

(4) *Hyponymia*: *pohybovať sa* – *ísť*

Ísť v prvom význame „presúvať sa z miesta na miesto (robením krokov)“ má obrovský počet synonym. Vyberieme z nich len niektoré a naznačíme, v čom sú tieto synonymá totožné a čím sa líšia.

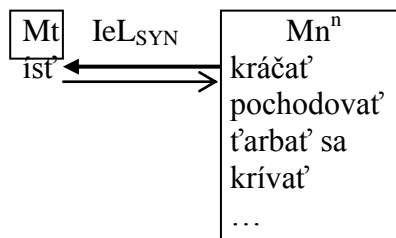
<i>ísť</i>	<i>presúvať sa z miesta na miesto</i>
<i>kráčať</i>	<i>presúvať sa z miesta na miesto</i> robením krokov
<i>pochodovať</i>	<i>presúvať sa z miesta na miesto</i> robením pravidelných krokov
<i>ťarbať sa</i>	<i>presúvať sa z miesta na miesto</i> ťarbavo, pomaly
<i>krivkať</i>	<i>presúvať sa z miesta na miesto</i> krivajúc

Vidíme, že spoločným sémantickým príznakom (sémantickou dominantou) je komponent „*presúvať sa z miesta na miesto*“, ku ktorému sa pri jednotlivých synonymách pripájajú príslušné diferenčné komponenty. Východiskom celého synonymického radu je lexéma *ísť*, ktorá je zo všetkých pomenovaní najmenej príznaková, pretože obsahuje len spoločný sémantický príznak. Od ostatných lexém ju dostatočne odlišuje práve to, že ostatné lexémy majú diferenčný príznak vyjadrený pozitívne. Inak povedané: význam a paradigmatická motivovanosť lexémy *ísť* sa uvedomuje na základe totožnosti a odlišnosti vzhľadom na daný súbor paradigmaticky súvzťažných slov (Dolník, 1990).

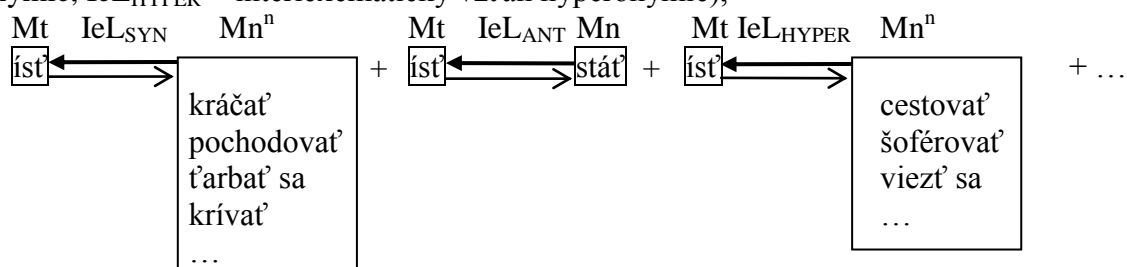
Paradigmatickými motivantmi lexémy *ísť* sú súbory paradigmaticky súvzťažných lexikálnych jednotiek, s ktorými vytvára paradigmatický vzťah na základe formálnej, významovej a formálno-významovej totožnosti a odlišnosti istých komponentov (v našom výberovom príklade sú to synonymá *kráčať*, *pochodovať*, *ťarbať sa*, *krivkať*) Nepriamosť

¹ Príčinná, kauzálna spätosť medzi motivantom a motivátom je podstatou motivácie.

ParadM sa vypuklo ukáže v tejto formule: **ísť** = **nie kráčať**, **nie pochodovať**, **nie ťarbať sa**, **nie krívať**. Hoci na prvý pohľad ide o definíciu per negationem, bez takejto nepriamej motivácie by bol význam lexémy ísť nerekonštruovateľný a komunikačne nefunkčný. Samotný motivačný vzťah potom možno znázorniť takto: (Mt = motivát, Mn = motivant, IeL_{SYN} = interlexematický vzťah synonymie, ⁿ = neurčený počet jednotiek)

Celkovú hodnotu ParadM vytvára súčet čiastkových motivačných vzťahov s príslušnými paradigmaticky súvzťažnými slovami: IeL_{ANT} = interlexematický vzťah antonymie, IeL_{HYPER} = interlexematický vzťah hyperonymie),

$$ParadM = IeL_{SYN} + IeL_{ANT} + IeL_{HYP/HYPER} + IeL_{HOM} + IeL_{KONV} + IeL_{PAR}$$

1. Lexikálno-sémantické pole

Zoskupenie lexém s istým spoločným príznakom („hyperpríznakom“), pojmom. Tento spoločný príznak budeme nazývať **klaséma**, napr.

➤ klaséma „NÁBYTOK“:

skriňa, stolička, stôl, posteľ, gauč, pohovka, taburetká ...

➤ klaséma „JEDLÁ“:

polievka, omeleta, rezeň, ryža, hrachová kaša, bryndzové halušky ...

➤ klaséma „NÁPOJE“:

voda, mlieko, malinovka, kofola, káva, pivo, víno, brandy ...

➤ klaséma „VYUČOVACIE PREDMETY“:

slovenský jazyk, matematika, biológia, výtvarná výchova, geografia ...

➤ klaséma „DRUH OBLEČENIA“:

nohavice, sako, kravata, sukňa, ponožky, rukavice, čiapka ...

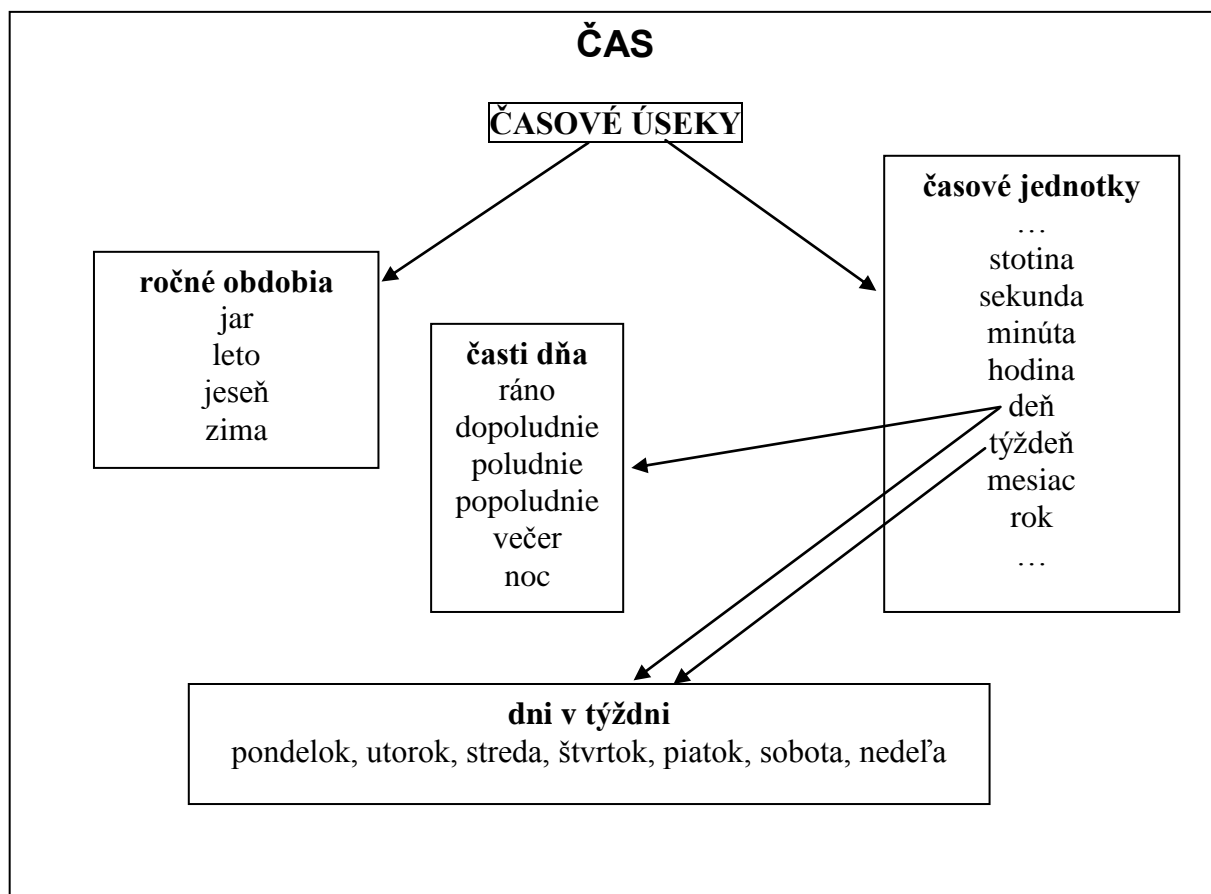
➤ klaséma „ĽUDSKÁ VLASTNOSŤ“:

veselosť, uštipačnosť, drzosť, priateľskosť, lenivosť, pracovitosť ...

➤ klaséma „POHYB A POLOHA“:

ísť, kráčať, liezť, skákať, stáť, krútiť sa ...

Štruktúrovanosť a hierarchickosť sa pri pojmovej klasifikácii prejavuje tak, že lexikálne pole je tvorené lexikálnymi „podpoliami“, napr.

Paradigmatická súvzťažnosť slov zakladajúca sa na pojmovej klasifikácii je najmenej kompaktná. Takto zosúvzťažnené slová tvoria otvorenú lexikálnu triedu, ktorej jediným

sceľujúcim prvkom je spoločný sémantický prvok. Napríklad pojem „FUTBAL“ vytvára takúto triedu lexikálnych jednotiek: *futbal, hráči, tréneri, funkcionári, lopta, bránka, gól, ihrisko, päťka, šestnástka, brankár, obranca, stredopoliar, útočník, prihrávka, pätička, hlavička, skórovať, výhra, prehra, remíza, dres, chrániče, žltá karta, červená karta, rozhodca, sústredenie, náhradník, kapitán, liga, diváci, tifosi, rowdies, tribúna, povzbudzovať, simulovať, center, rohový kop, pokutový kop, priamy kop, nepriamy kop, zranenie, ísť pod sprchy, Tehelné pole, Popluhár, Tittel, Slovenský futbalový zväz, Zidane, Ronaldo, AC Miláno, Real Madrid* a mn. i.

Pojmová klasifikácia tvorí najvšeobecnejší rámec pre vytváranie podsystémov lexikálnej zásoby; motivantom je súbor lexém (Mn^n), ktoré na základe spoločnej klasifikačnej vlastnosti (klasémy) patria do jednej paradigmy spolu so svojím motivátom a na základe iných sém sa od svojho motivátu odlišujú. Vidíme, že ide o vzťah totožnosti a odlišnosti, pričom totožnosť sa realizuje na všeobecnej úrovni klasémy, ktorá je sémanticky nadradená aj tzv. klasifikačným sémantickým príznakom (porov. Ondrus – Horecký – Furdík, 1980). Klasému by sme teda mohli nazvať aj hyperklasifikačnou sémou.

Podstatu tohto podtypu ParadM možno vyjadriť formulou: (IeL_{KLAS} = interlexematický vzťah na úrovni klasémy, O = úroveň obsahu)

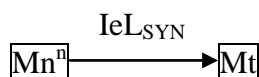

Niektorí bádatelia pojmovú klasifikáciu neuznávajú poukazujúc na jej „nelingvistický“ základ a prílišnú vágnosť. V jazyku však takéto členenie nepochybne funguje; hovorí sa o tzv. lexikálnych, resp. sémantických poliach. V. Krupa (1991) v tejto súvislosti uvádza príklad výpovedí *Potrebujem ceruzku. – Potrebujem pero.*, ktorý komentuje takto: „Chyby tohto druhu nie sú vôbec náhodné a vždy odhaľujú významové väzby medzi slovami, akoby nesprávne zvolené slovo pochádzalo vždy z toho istého významového okruhu či slovného poľa.“ (Krupa, 1991, s. 25 – 26.) Klasifikácia je totiž jedným z fundamentálnych princípov hierarchizácie mimojazykovej skutočnosti, ktorá sa, pravdaže, uskutočňuje prostredníctvom jazyka. V neposlednom rade klasifikácia je imanentným prejavom ľudského myslenia. V jazyku nie je nič, čo by nebolo v ľudskom myslení a v tomto zmysle jazyk je lakmusovým papierikom ľudského myslenia.

2. Synonymická paradigma (synonymá)

Synonymická paradigma je zoskupenie lexém s rozdielnou zvukovou podobou a približne rovnakým významom: *abdikovať – odísť – vzdať sa – rezignovať, mocný – silný – statný – mohutný – svalnatý – svalovitý – zavalitý – robustný – obrovitý – pevný – jadrný – zemitý – hovor. dúži – zdatný*.

Paradigmatický vzťah synonymie je založený na sémantickej dominante relatívnej významovej zhody a formálnej rozdielnosti. Základným útvarom synonymie je synonymický rad, čiže „štruktúrovaný útvar, ktorý spája sémantická zhoda alebo blízkosť, pričom všeobecným zjednocujúcim činiteľom je spoločný významový základ“ (Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 322).

Východiskovým slovom synonymického radu je **synonymická dominanta**, ktorou býva zväčša najfrekventovanejšia, štylisticky bezpríznačková jednotka; okolo dominanty sa zoskupujú ďalšie členy synonymického radu:

DOM

synonymická dominanta

stavanie, stavisko, zriedkavo stavenisko, kniž. príbytok, budova (väčší dom), zastar. budínok, mrakodrap, hovor. vežiak (výškový dom), hovor. panelák (panelový dom), hovor. činžiak (nájomný dom), drevenica (drevený dom), chalupa (jednoduchý dedinský dom), zastaráv. chyža, vila (stavebne náročnejší rodinný dom, obyč. so záhradou), bungalov (ľahký rozoberateľný domček, pren. drevený rodinný domček na rekreáciu), chatrč (chatrný dom), búda (jednoduchý nízky, obyč. drevený dom), expr. barak, expr., obyč. pejor. škatuľa, pejor. chajda (nevzhľadný, neudržiavaný dom)

členy synonymického radu

- Podľa rozličných príznakov sa rozoznávajú tieto **druhy synonym**:
 - **(takmer) absolútne synonymá** (majú rovnaký význam, líšia sa inými príznakmi, napr. pôvodom):

okno – oblok, iba – len, lingvistika – jazykoveda, zemepis – geografia

- **sémantické synonymá** (líšia sa významovými odtienkami):

žena – pani (vydatá žena al. dospelá žena vôbec) – dáma (žena pôsobiaca eleganciou)

choroba – ochorenie (obyč. kratšia choroba)

piatak – kvintán (žiak piatej triedy osemročného gymnázia)

- **štylistické synonymá** (líšia sa štylistickými príznakmi):

ruka – odborné (telových.) paža – expresívne laba – expr. paprča

smiať sa – expr. chechtať sa – expr. ceriť sa

kvapka – knižné kropaj

• Synonymia a polysémia

- jednotlivé významy viacvýznamových slov môžu vstupovať do rozličných synonymických vzťahov:

byť

význam	synonymá
„nachádzať sa v priestore alebo čase“	<i>jestvovať, existovať, žiť, kniž. prebývať</i>
„byť prítomný“	<i>zdržiavať sa, zdržovať sa, nachádzať sa, nachodiť sa</i>

Ďalšia literatúra o synonymii:

Dolník, Juraj: Synonymia. In: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 89 – 97.

Synonymia. In: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, s. 321 – 333.

3. Antonymická paradigma (antonymá)

Zoskupenie lexém s protikladným významom: *silný – slabý, chorý – zdravý, bohatstvo – chudoba*.

Antonymá vyjadrujú protikladnosť významov na základe spoločnej platformy. Antonymia na rozdiel od synonymie sa nevyznačuje takou funkčnou univerzálnosťou²; jej výskyt je obmedzený na isté prípady, plne však platí, že „myslieť v protikladoch sa pokladá za tendenciu platnú všeobecne“ (DSZ, 1989, s. 336 – 337). Paradigmatická súvzťažnosť sa pri antonymách prezentuje vo vzťahu protikladnosti:

- Rozlišujeme:

➤ **komplementárne (doplňujúce sa) antonymá** – dva členy pokrývajú celý pojem; niet tretej možnosti:

platí vzťah:

nie X = Y (nie muž = žena), popretie X znamená automaticky Y

muž – žena, deň – noc, živý – mŕtvy, ženatý – slobodný

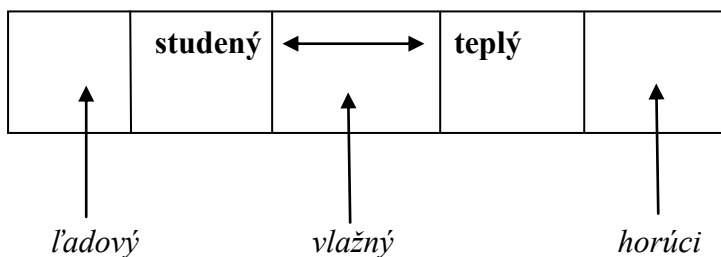
muž	žena
-----	------

➤ **polárne (graduálne) antonymá** – dva členy nepokrývajú celý pojem; tým sa dáva priestor ďalším slovám, ktoré „zapĺňajú“ významy daného pojmu

platí vzťah:

nie X ≠ Y (nie studený ≠ teplý), popretie X neznamena automaticky Y

studený – teplý, dobrý – zlý, vysoký – nízky

➤ **pragmatické antonymá** (protikladný, resp. čiastočne protikladný vzťah sa utvára druhotne používateľmi jazyka):

cukor – soľ, pán – sluha, metalista – depešák, katolík – evanjelik, veriaci – ateista, ruka – noha, biely – čierny

➤ **slovotvorné antonymá** (formálnym prostriedkom antonymie je slovotvorba):

šťastie – nešťastie, plavec – neplavec, racionálny – iracionálny, normálny – abnormálny, charakterný – bezcharakterný

- **Antonymia a polysémia**

➤ podobne ako pri synonymii jednotlivé významy viacvýznamových slov môžu vstupovať do rozličných antonymických vzťahov:

² „Na rozdiel od synonymie je antonymia javom kvantitatívne pomerne obmedzeným a do vývinu lexiky výraznejšie zasahujú iba niektoré jej typy“ (DSZ, 1989, s. 329 – 330)

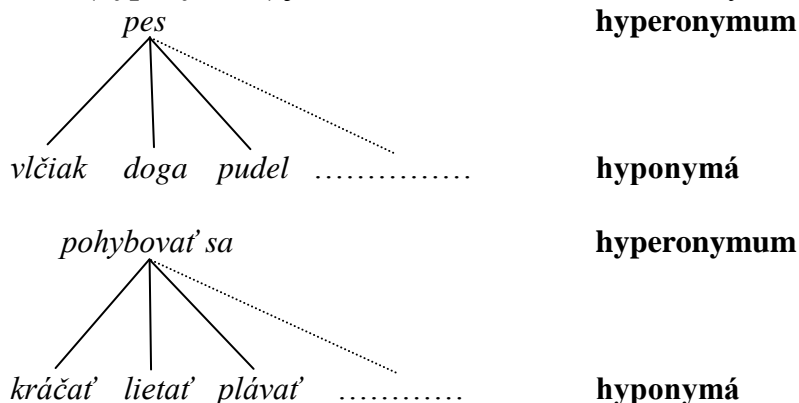
starý

význam	antonymá
„ktorý je v pokročilom alebo poslednom období svojho života, vývinu“	<i>mladý</i>
„dlhým používaním, jestvovaním opotrebovaný“	<i>nový</i>

Ďalšia literatúra o antonymii:
 Dolník, Juraj: Antonymia. In: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 97 – 104.
 Antonymia. In: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, s. 333 – 337.

4. Hyperonymicko-hyponymická paradigma (hyperonymá a hyponymá)

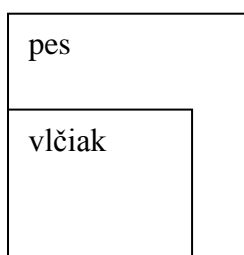
Zoskupenie lexém majúcich nerovnaký obsah a rozsah významu; lexéma s užším významom (**hyponymum**) je obsiahnutá v lexéme so širším významom (**hyperonymum**):

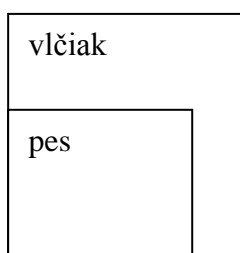
- *pes* je hyperonymom slova *vlčiak*
 - *vlčiak* je hyponymom slova *pes*
 - slovo *pes* má väčší významový rozsah než slovo *vlčiak*, lebo zahŕňa viac objektov
 - platí vzťah: *každý vlčiak je pes*
 - opačný vzťah neplatí: **každý pes je vlčiak*
 - slovo *vlčiak* má bohatší obsah než slovo *pes*, lebo označuje konkrétny druh psa,
- porovnajme vety:

Doma mám dvojmesačného psa. – Doma mám dvojmesačného vlčiaka.

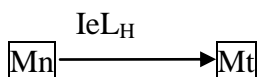
a) významový rozsah (*extenzia*)
 viac objektov zahŕňa slovo *pes*

b) významový obsah (*intenzia*)
 významovo bohatšie, konkrétnejšie je slovo *vlčiak*

Motivačná schéma:

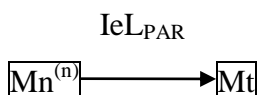

5. Paronymická paradigma (paronymá)

Zoskupenie lexém, ktoré sa vyznačujú týmito vlastnosťami:

- formálna podobnosť
- úplná významová odlišnosť alebo významová príbuznosť
- zhodná gramatická charakteristika
- potenciálna záměna v reči

Motivačná schéma:

Klasifikácia paroným:

- **morfematické paronymá** – so zhodnou koreňovou morférou a odlišnými afíxmi: *srdcový* – *srdečný*, *pamätný* – *pamiatkový*, *napariť* – *zapariť*, *prisadnúť* – *vysadnúť*;
- **fonematické paronymá** – hranica formálnej zhody sa nezhoduje s morfematickým členením: *plieskať* – *trieskať* – *vrieskať*, *škripať* – *škriekať* – *škŕkať*; *hltan* – *hrtan*, *strach* – *strasť*;
- **homonymizované paronymá** – lexémy líšiac sa jednou fonémou (homonymizované = blížiac sa k homonymii, teda k formálnej zhode): *dat'* – *žať* – *mať*, *výsek* – *výseč*, *plotík* – *plodík*, *ruka* – *muka*, *pykať* – *mykať*.

➤ vzhľadom na formálnu podobnosť často dochádza k záměne paroným v texte, čo môže vyústiť do nechcených a vtipných výpovedí: *pán priemer* – *pán premiér*, *tenorista* – *terorista*, *flirtovať* – *filtrovať*;

➤ paronymá sa môžu využiť funkčne v umeleckých textoch; tri príklady z tvorby Tomáša Janovica:

Čas <i>Aj tie ženy nedobytné po čase sú neodbytné</i>	Technický pokrok <i>U ľudí sú dôležité dobré a zlé skutky. U robotov – dobré a zlé skrutky.</i>
<i>Podľa správania niektorých mladých ľudí už nehovoríme o mladej populácii, ale papulácii.</i>	

Niekedy paronymickou zámenou vznikajú aj kuriózne výpovede (*pán priemer* namiesto *pán premiér*, *filtrovanie* namiesto *flirtovanie*). Paronymia sa využíva aj na čisto pragmatické účely pri tvorení tzv. logonymických paroným (*Puma* – *Plima*, *Adidas* – *Addidas* – *Adidos*), kde sa menej známy výrobca v rámci možností obchodného zákonníka snaží čo najviac priblížiť renomovanej značke – jazykovo i výtvarne (Imrichová, 2002), a tak na zákazníka spôsobiť dôveryhodnejším dojmom evokujúcu záruku kvality.

Ďalšia literatúra o paronymii:

Benkovičová, Jana: Rečové (kontextové) paronymá. In: Textika a štylistika. Red. J. Mistrík. Bratislava, Univerzita Komenského 1989, s. 199 – 202.

Benkovičová, Jana – Dolník, Juraj: Formálno-sémantické obmieňanie slova a paronymia. Slovenská reč, 51, 1986, s. 153 – 162.

Dolník, Juraj: Paronymá v štylistike a ich štylistické využitie. In: Studia Academica Slovaca. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 103 – 116.

Dolník, Juraj: Rozbor paronymie v štylistike. In: Textika a štylistika. Red. J. Mistrík. Bratislava, Univerzita Komenského 1989, s. 195 – 198.

Dolník, Juraj: Paronymia. In: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 105 – 110.

6. Homonymická paradigma (homonymá)

Zoskupenie formálne totožných a významovo rozdielných lexém.

➤ V slovníkoch sa označujú hornými indexmi, každé slovo je spracované v osobitnom hesle, čím sa dáva najavo, že ide o dve samostatné lexémy:

pór¹ drobný otvor na povrchu tela

pór² zelenina pestovaná pre hrubú vňať a hrubý biely koreň

pop¹ pravoslávny kňaz

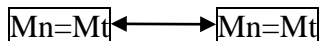
pop² hovor. populárna hudba

šach¹ titul panovníka v Perzii, v Iráne

šach² hra založená na premiestňovaní bielych a čiernych figúrok po šachovnici

Motivačná schéma:

IeL_{HOM}

• Slovnodruhová homonymia

➤ formálna totožnosť dvoch slov alebo ich tvarov patriacich k rozličným slovným druhom; vzniká dvomi spôsobmi:

1) viac-menej náhodným usporiadaním jazykových prvkov:

sloveso *mat'* — podst. meno *mat'*

prívl. príd. meno *otcov* — podst. meno v G. pl. *otcov*

2) slovnodruhovým prechodom:

podst. meno v I. sg. *bokom* → príslovka *bokom*

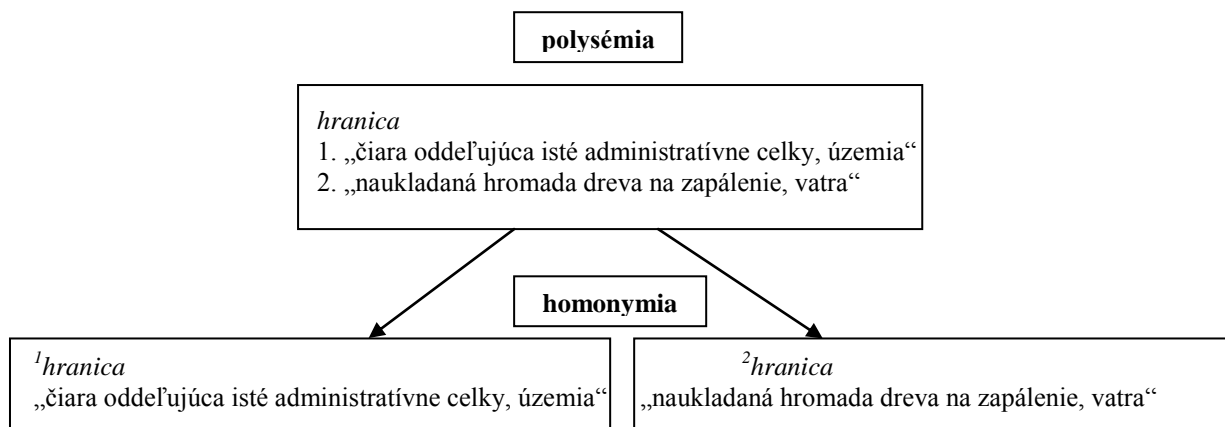
podst. meno *žiaľ* → častica *žiaľ*

slovesné činné príd. *veriaci* → podst. meno *veriaci*

spojka *a* → častica *a*

• Homonymia a polysémia (viacvýznamovosť)

➤ významy pôvodne viacvýznamovej lexémy sa môžu od seba vzdialiť natoľko, že vzniknú dve nové slová (lexikálne jednotky) v homonymickom vzťahu, tento proces sa nazýva homonymizácia

Medzi homonymiou a polysémiou je priestupná hranica, čo dokumentuje aj rozličné slovníkové chápanie tohto javu, napr. v Krátkom slovníku slovenského jazyka sa slovo *pero* považuje za viacvýznamové – prvé dva významy sú spracované takto:

PERO: 1. jednotlivá zložka pokrývky vtáčieho tela: *vtáčie, pávie pero*; 2. nástroj na písanie alebo kreslenie (atramentom, tušom): *plniace pero*

Keďže v minulosti sa písalo vtáčimi brkami, motivácia druhotného významu „nástroj na písanie“ je zrejmá; v súčasnosti sa však súvislosť medzi prvým a druhým významom prestáva uvedomovať, takže za rovnako primerané by sme považovali slovníkové spracovanie tohto javu ako homonymie, ktoré by mohlo vyzeráť takto:

*pero*¹ jednotlivá zložka pokrývky vtáčieho tela: *vtáčie, pávie pero*

*pero*² nástroj na písanie alebo kreslenie (atramentom, tušom): *plniace pero*

Vzhľadom na vysokú mieru korešpondencie medzi grafémou a fonémou v slovenčine prevláda tzv. vlastná homonymia (t. j. totožnosť zvukového i grafického stvárnenia vonkajšej formy): *čelo – čelo*; homofónia (*byť – biť*) a homografia sú obmedzené na špecifické prípady.

Ďalšia literatúra o homonymii:

Šikra, Juraj: Lexikálna homonymia. In: Jazykovedný časopis, 43, 1992, s. 13 – 25.

Homonymia. In: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, s. 337 – 344.

7. Slovtvorná paradigma

Zoskupenie lexém späťých princípom slovtvornej motivácie: *ruka – ručička, rúčka, ručisko, bezruký ...*, *chodiť – chod, chodec, chodkyňa, chodecký, chodník, chodníček ...*

Slovtvorné vzťahy sa prejavujú komplexne na úrovni obsahu aj formy s primárnosťou obsahu. Chápanie princípu slovtvornej motivácie, ako ho v slovenskej jazykovede vypracoval predovšetkým J. Furdík (1993; 2004) tvorí bázu celého uvažovania o typoch lexikálnej motivácie. Preto sa slovtvorná motivácia pokladá za najuniverzálnejšiu a zároveň najdôležitejšiu a systémovo najrelevantnejšiu motiváciu.

8. Konverzívna paradigma (konverzíva)

Zoskupenie lexém s obrátenou štruktúrou logicko-sémantických rolí (týka sa slovies) porov. napr. vzťah slovies *kupovať – predávať*:

<i>Peter kupuje od Pavla cédečko.</i>	<i>Pavol predáva Petrovi cédečko.</i>
X kupuje od Y-a Z.	Y predáva X-ovi Z.
X (agens) – Y (kontraagens) – Z (objekt)	Y (agens) – X (kontraagens) – Z (objekt)

Konverzívnu paradigmu teda vytvárajú dve slovesá vyjadrujúce rovnaký dej, ale z protichodných valenčných pozícií.

Ďalšie príklady: *zdolať* – *podľahnúť*, *odovzdať* – *priať*, *prenajať* – *prenajať si* a i.

Motivačná schéma:

Ďalšia literatúra o konverzii:

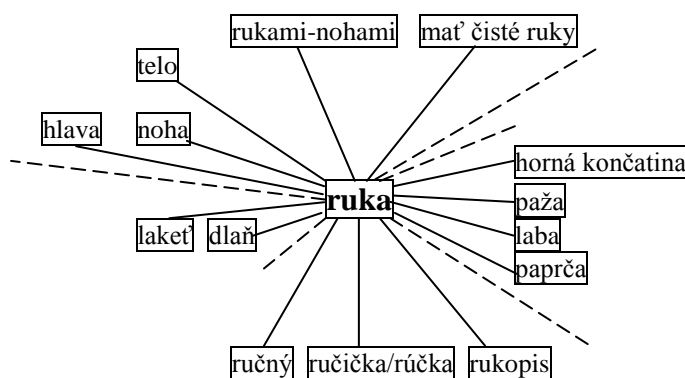
Dolník, Juraj: Konverzívnosť. In: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 104.

Konverzia. In: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, s. 344 – 349.

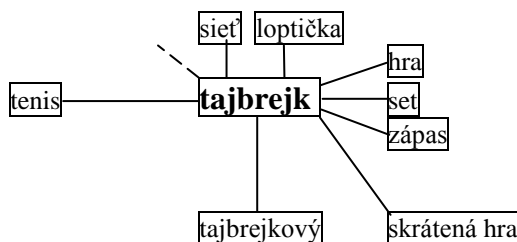
Paradigmatická potencia

Elementárnosť ParadM sa prejavuje v tom, že paradigmaticky motivovaná je každá lexéma. Treba však podčiarknuť, že každá lexéma je paradigmaticky motivovaná inak a dôležité je zistiť silu ParadM, ako aj súčinnosť s inými druhmi LM. Sila ParadM je priamo úmerná počtu interlexematických vzťahov, do ktorých lexéma vstupuje. Silu ParadM budeme nazývať *paradigmatická potencia*, teda schopnosť lexémy vstupovať do paradigmatických vzťahov s inými lexémami. Čím je paradigmatická potencia väčšia, tým je lexéma bližšie k jadru lexikálnej zásoby. Hustotu siete vzťahov, ktorá je vyjadrením paradigmatickej potencie, zjednodušene načrtne na dvojici lexém *ruka* a *tajbrejk*.

(1) Paradigmatická potencia lexémy *ruka*:

(2) Paradigmatická potencia lexémy *tajbrejk*:

Paradigmatická potencia polysémickej lexémy domáceho pôvodu *ruka* je rozsiahla. Toto slovo vystupuje ako dominantna synonymického radu (*ruka* – tel. *paža* – odb. *horná končatina* – expr. *laba* – hovor. expr. *paprča, paprčka* – hrub. *pazúr* – det. *packa*; rukopis); je súčasťou antonymicky chápanej dvojice (*ruka* – *noha*); vstupuje do rozsiahlych vzťahov súradnosti (*telo* – *ruka*; *ruka* – *dlaň, lakeť...*, *ruka* – *noha* – *hlava* – *brucho* – *prsia...*); častý je výskyt tejto lexémy vo frazémach (*rukami-nohami, mať čisté ruky, z prvej ruky, priložiť ruku k dielu...*); ako slovotvorne nemotivované slovo je východiskom pomerne početného slovotvorného hniezda (*ruka* – *rúčka, ručička, ručný, rukáv, rukopis, rukaviatka...*). Aj na základe tohto stručného výpočtu možno konštatovať, že paradigmatická potencia lexémy *ruka* je vysoká, čo nás oprávňuje zaradiť toto slovo do centra lexikálnej zásoby. (V uvedenom náčrte sme možnosť dopĺňania ďalších paradigmaticky súvzťažných lexém naznačili prerušovanou čiarou.)

Naproti tomu v prevzatom jednovýznamovom slove *tajbrejk* sa paradigmatická súvzťažnosť obmedzuje na výpočet súradných lexém (*tenis* – *tajbrejk, tajbrejk* – *hra, set, zápas; sieť, loptička...*), jedného synonyma (*tajbrejk* – *skrátaná hra*) a jedného derivátu (*tajbrejkový*). Okrem toho sa táto lexéma vyznačuje aj prítomnosťou stratifikačnej motivácie (športový výraz z oblasti tenisu). Paradigmatická potencia slova *tajbrejk* je teda do značnej miery obmedzená, a preto toto slovo patrí na okraj prechodnej vrstvy slovnej zásoby.

Čím viac paradigmaticky relevantných vzťahov má lexéma s ostatnými lexémami, tým väčšia je jeho paradigmatická potencia a tým silnejšia, pevnejšia, „viditeľnejšia“ je jeho paradigmatická motivácia. Ešte raz opakujeme, že miera paradigmatickej potencie je ukazovateľom príslušnosti danej lexémy k centru, prechodnej vrstve či periférii lexikálnej zásoby.